

Літературна медієвістика

УДК 821.161.2-3.09

Ольга Коржовська (Житомир)

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У статті розглянуто особливості моделювання художнього світу у «Слові о полку Ігоревім». Досліджені відмінності у сприйнятті автором часо-просторових особливостей порівняно із традиційними середньовічними уявленнями про час і простір. Актуалізовані проблема залежності часо-просторових характеристик «Слова о полку Ігоревім» від світогляду автора та проблема авторської свідомості.

Ключові слова: автор, авторська свідомість, середньовічна традиція, часо-просторові особливості.

Актуальність дослідження пояснюється тим, що моделювання художнього світу середньовічним автором було обумовлене своєрідним сприйняттям ним дійсності, осмисленням витворених цією дійсністю норм і цінностей. Свідомість автора не могла не реагувати на стереотипне бачення сучасного для нього світу, відображаючи традиційність середньовічного методу, але вносячи відчуття індивідуального бачення життєвих колізій. Індивідуальний стиль автора, який, за літературними нормами Середньовіччя, нівелювався, проявив себе у «Слові о полку Ігоревім». Автор, сприймаючи дійсність, сповнену воєн та протиріч, змоделював умовну дійсність на сторінках киеворуської пам'ятки. Тому предмет дослідження — особливості моделювання художньої дійсності у «Слові о полку Ігоревім».

Час і простір — визначальні параметри існування світу й основоположні форми людського досвіду. Людина не народжується з відчуттям часу, її часові і просторові поняття завжди визначені культурою, до якої вона належить. Особливості ж художнього часу і простору залежали від художніх завдань, які поставали в уяві творця, від його уявлень про оточуючий світ.

Проблема моделювання художнього світу окреслена у працях П. Білоуса, О. Александрова, О. Сліпушко, О. Філатової, С. Аверинцева, Д. Лихачова, С. Гординського. Все це створило основу для концептуального осмислення цієї проблеми у літературі Київської Русі.

Як слушно зауважив С. Аверинцев у «Поетиці ранньовізантійської літератури», середньовічний образ світу членується у часі та просторі на дві частини, які не є рівними за вимірами гідності; їх відношення ієрархічні. Два часові пласти: «цей вік» і перевершуючий його «майбутній вік» і два просторові образи: «піднебесний світ» і перевершуючий його

«занебесний світ». З християнської точки зору, весь час «Божий» — сакральний і простір теж [1, с. 111]. Справа у тому, що на відміну від середньовічної традиційної ролі автора-посередника, який би слідував християнській вірі про два світи, згадані вище дослідником ранньовізантійської літератури, автор, який сам перебирає на себе роль творця тексту, по-своєму витворює художній світ. На першому плані події земного світу, які є актуальними для автора на даний момент (походи, битви, поразки і перемоги). Складається враження, що такій заклопотаній людині немає часу думати про особисте, існує лише громадянський обов'язок, справа честі. Наскільки поспішає за своєю сучасністю автор, настільки швидкі у своїх рішеннях і його герої. Можливо, це витворює таке враження про середньовічного життя, як спонтанність поведінки більшості. Люди навіть не задумуються сісти за стіл переговорів, на мій погляд, через завелику загостреність власного «я», відчуття можливості керувати світом. Звичайно, така загостреність не стосується усіх і автора «Слова о полку Ігоревім» теж, адже він, на відміну від свого героя, не керується особистісними егоїстичними інтересами. Він навряд шукає собі слави, бо воліє залишитись для потомків анонімним творцем киеворуської пам'ятки. Хоча відступ від традиційності автоматично виділяє оригінальність серед подібності. Отже, художній світ автора витворений часовим та просторовим його поділом на «до» та «після» походу, на відміну від поділу за християнським світовідчуттям.

Художній час «Слова о полку Ігоревім» — це співіснування двох часових різновидів: фабульно-сюжетного і нараційного, оскільки описані сучасні для автора події перегукуються з художніми натяками на події минулих на час створення тексту часів (віки Трояна, часи Бусові, згадка про правління князя Володимира Мономаха та інших князів). Отже, автор постає перед нами як можливий свідок подій і як інформатор, який певним чином довідався про далекі часи. Художній час твору залежить від наповненості важливими подіями та їх просторової осяжності. Тому художньому часу «Слова о полку Ігоревім» властива така ознака, як масштабність всеохоплення, що поєднує у єдине всі зображені автором, наче розпорошені у творі значні часові пласти (риси стилю монументального історизму). Прийом подачі різних історичних часів — прийом натяку, із розкриттям якого зрозуміла певна історична епоха та її значення для сучасності автора. Своєрідна гра з часовими проміжками історії рідного краю зорієнтована на знавців цієї історії, для яких не було важкою справою розкрити натяк, зрозуміти його суть.

Як зауважує Л. Махновець, час Середньовіччя не розмежовував чітко минуле, теперішнє, вічне. І у киеворуській пам'ятці всі три часові пласти взаємозалежні. Минуле і теперішнє постійно змінюють одне одного, ніби шукаючи зв'язок між подіями. На близьке майбутнє зорієнтований твір. Крім того, художній час «Слова о полку Ігоревім» — сюжетний, не фабульний, тому що наявні часові перескоки у різні століття. Спочатку автор розповідає про часи Бояна. Час охарактеризовано як глибокий, коли говориться про епоху Трояна, Буса. Час дії Всеслава полоцького — це рух уперед (княжіння в Києві), потім ще вперед (утеча), тоді різко назад (події у Новгороді), тоді вперед (Немига), тоді знову на первісну часову позицію (княжіння в Києві). Художній час фінальної частини такий: часи Бояна (порівняно недавні), тоді часи, які автор оспівує (дуже давні — смерть Святослава Ігоревича, ближче — Ярослав Мудрий, Олег Святославич-«Гориславич»), тоді час близький [6, с. 218].

На мій погляд, час киеворуської пам'ятки звернений у зовсім близьке минуле її автора. Короткий часовий проміжок між подією, яка описана у «Слові о полку Ігоревім» (похід новгород-сіверського князя проти половців), та періодом створення тексту засвідчений словами автора щодо обраної манери: «по былинамь сего времени» [7, с. 356]. Час сюжетний (зображений) і час автора (фактичний) співіснують у зв'язку, який увиразнюється актуальністю ідейного осердя твору для вирішення політичної ситуації у найближчий період та відчуттям присутності автора. Художній час твору пов'язаний із філософським уявленням автора про цю категорію. Творець «Слова о полку Ігоревім» дотримується принципу незворотності часу, бо розуміє неможливість повернутись у минуле. Тим самим він звертає увагу на дієвість, цілеспрямованість життя, кожного його часового проміжку. Так художній час у «Слові о полку Ігоревім» своєю динамічністю спрямований у близьке майбутнє, запрограмований авторською свідомістю на зміни.

В епізоді із втечею князя Ігоря автор свідомо вдається до пришвидшення дії, звуження часу. Для цього залуцає художні прийоми: перетворення людини на істоту, яка здатна швидко реагувати на небезпеку («поскочи горнастаємі кі тростію и бѣлымъ гоголемъ на вода""""""»), використання влучних епітетів («претрагоста бо своя брѣзая комоня»), дієслів («скочи», «потече», «полетѣ», «претрагоста») [7, с. 386]. Звуженість часу пояснюється літературним завданням, яке мав зрозуміти кожен. Цим завданням було не описати подію (про обставини походу сучасники автора повинні були знати), а на її основі нагадати про причини кризового стану Київської Русі (неузгодженість в діях між князями). Поряд з цим натрапляємо у «Слові о полку Ігоревім» і на прийом уповільнення художнього часу на прикладі внутрішнього монолога князя Святослава, який чітко і влучно характеризує князів, використовуючи гіперболізацію з метою переконати в силі і потенціалі кожного з них: «Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдиши на своєму златокованнѣмъ столѣ, подперѣ горы ѿгорскыи своїми желѣзными плѣки» [7, с. 376]. Автор вираженістю характеристики кожного князя, ніби підказує, що варто спочатку виділити час для обдумання рішення, а вже після цього діяти.

Час художнього твору сприймається завдяки зв'язку подій, який може бути причинно-наслідковим чи психологічним, асоціативним, як вважає Д. Лихачов [5, с. 213]. У «Слові о полку Ігоревім» цей зв'язок, на мою думку, змішаного типу. Пояснення цьому — неминучість поразки від походу за обставин розбрату між князями Київської держави (ця ідея проходить крізь «золоте слово» князя Святослава) та пошук автором асоціативних зв'язків у минулому (згадка про походи князя Олега Гориславича): «Тогда, при Олзѣ Гориславичи, сѣяшеться и растяшеть ѿсобицами, погибашеть жизнь Дажьдбожа внука...» [7, с. 365]. Крім того, художній час сприймається часто пришвидшеним, звуженим (як зазначено вище) саме завдяки психологічному зв'язку між подіями, оскільки надто емоційний, неврівноважений стан князя Ігоря викликав егоїстичний мотив і, як наслідок, ганебну поразку.

Художній час, залежний від розгортання сюжету, є функціональним, бо виконує функцію нагадування, перестороги. Він то розгортається, то стискається, чим витворює динамічність оповіді. Способи переживання часу у «Слові о полку Ігоревім» визначаються передусім внутрішнім станом князя Ігоря. Сповнений наснаги князь ніби забуває про час, намагається пришвидшити події. Це проявляється у звертанні до брата Всеволода: «Сѣдлаи, брате, свои брѣзайи комони, а мои ти готови, осѣдлани ѿ Кирьска, напереди» [7, с. 358]. Час стискається настільки, що автор вважає достатнім подати результат битви, а не її хід: «Сѣ заранія въ пятѣкѣ потопташа поганѣя плѣкѣ половецкѣя...» [7, с. 362]. Але у наближенні поразки час починає уповільнюватись пересторогами природи та авторським відступом про минулі часи (віки Трояна, літа Ярослава, період, коли княжив дід князя Ігоря — Олег Гориславич). На мою думку, ремінісценція у минуле за князювання Олега Гориславича набуває теж символічного значення дидактичної перестороги: порівнюються дві політичні ситуації, спільне між якими розбрат між князями відсутність єдності і егоїзм, викликаний бажанням здобути слави будь-якою ціною. Дід і онук ніби постають і порівнюються на одній спільній площині — площині необдуманого вчинку. Час набуває стрибкоподібної динаміки, оскільки служить засобом для асоціацій, які виникають одна за одною в авторській свідомості та матеріалізуються у словесній оболонці киеворуської пам'ятки.

Безпосередньо пов'язаним з художнім часом є художній простір, який теж здатний змінюватись. Художній простір у «Слові о полку Ігоревім» характеризується такими рисами, як реальність та динамічність. Реальності художнього простору вимагав факт використання історичної події — походу проти половців у 1185 році. Але, незважаючи на вимогу дотримання правдоподібності у відтворенні реальності, художність киеворуської пам'ятки допустила наявність вимислу з метою подачі символічного зв'язку між подіями. Це стосується і художнього простору, який поряд із реальним інколи постає міфологічним. Зокрема П. Білоус відносить до міфологічного простору річку Каялу, характеризуючи її як символічну межу поміж світом живих та світом мертвих [3, с. 142]. А динамічність пов'язана з використанням просторових прообразів минулого з метою задуматись над причинами сучасної для автора політичної нестабільності.

Д. Лихачов відзначає взаємозв'язок між динамічністю киеворуської пам'ятки та своєрідною легкістю простору. Автор надає перевагу описам дії (подає реакцію природи на події) над статичними (пейзажні замальовки відсутні). Природа у «Слові о полку Ігоревім» не

фон дії, не декорація, в якій відбувається дія, — вона сама дійова особа. Природа реагує на події як, деякою мірою, «оповідач», виражає авторське ставлення і емоції. Така «легкість» простору і середовища у творі більше схожа на «легкість» ікони, ніж на «легкість» казки. Простір — художньо скорочений, «згрупований» і символізований. Люди масово реагують на те, що відбувається навколо, народи діють як єдине ціле: німці, венеціанці, греки і морава співають славу князю Святославу, звинувачують князя Ігоря: «Ты нѣмци и венецици, ты греци и морава поють славу Святѣславлю...» [7, с. 370].

Художній простір киеворуської пам'ятки може бути поділений по горизонталі на рідний (землі Київської Русі) та чужий (територію половців). Вертикального поділу простору, який міг викристалізуватись у свідомості автора-християнина, — на світ Бога та світ людини, — у киеворуській пам'ятці немає. Натомість існує у постійній динаміці простір, який міфологізується завдяки перебуванню у ньому язичницьких божеств: Стрибога — бога вітрів та Хорса — бога сонця. Динаміка простору залежить у творі від динамічності часу. Історичні перипетії змінюють локалізацію подій внаслідок різких часових стрибків (від згадки про смерть Ізяслава одразу до продовження речі князя Святослава до князів, після чого згадується битва на Немізі і князь-чаклун Всеслав, далі дорікання князям Рюрику і Давиду, які порізно вирішили чинити розправу над спільним ворогом). Своєрідне нашарування часово-просторових характеристик звукує форму художнього твору, надаючи тим самим останньому компактності, але не змінюючи змістову наповненість «Слова о полку Ігоревім».

Можливість порівняння художнього простору «Слова о полку Ігоревім» у порівнянні із художнім простором казки впливає з близькості художньої форми киеворуської пам'ятки з художнім обрамленням казки. П. Білоус, користуючись науковими розробками дослідника казок В. Проппа, запропонував інтерпретацію вище згаданого твору за схемою героїчно-фантастичної, чарівної казки [3, с. 140]. Інколи художній простір здається настільки звуженим, що його можна охопити думкою: «Игорь маслію поля мѣрить отъ великого Дона до малаго Донца...» [7, с. 386]. Подолати князю, що тікає з полону, далеку відстань допомагає прийом перетворення на спритного птаха (спорідненість із жанром казки, де це переобертання виконує найчастіше схожі функції: пришвидшити дію, приховати зовнішність втікача), що дозволяє звузити максимально віддалені між собою часово-просторові межі.

На моделювання художньої дійсності у «Слові о полку Ігоревім» не могла не вплинути дійсність реальна, її певна полярність, як у суспільному відношенні, так і у релігійному. Розпочати слід із можливого впливу суспільства на особу у ньому. Середньовічне суспільство за соціальним складом було суспільством співіснування протилежностей: феодалів та селян, освічених і неосвічених, міських та жителів сіл, церковнослужителів та мирян. У своєрідне протиріччя з часом увійшов і автор «Слова о полку Ігоревім», який вирішив обрати власну позицію у зображенні подій сучасності. Художня дійсність твору, незважаючи на відображення нею історичної події, оригінально інтерпретує реальний факт, долучаючи до нього елементи вимислу, віддзеркалюючи авторське світовідчуття у душі язичництва.

Крім того, феодализм подавав власні вимоги перед тим, хто належав до вищого стану за ієрархією станів тогочасного суспільства. Чітка регламентація у правах та обов'язках, врахування ієрархії зв'язків у прийнятті важливих рішень, підкорення інтересам вищого за станом, ритуалізованість та канонізованість способу життя та поведінки пригальмовували ініціативність та самостійність суджень людини феодального типу. У «Слові о полку Ігоревім» немає поклоніння, хоча простежується прихильність до князя Ігоря: автор вживає у творі позитивно забарвлені словосполучення «храброму Святѣславличю» [7, с. 363], «Игорева храбраго плѣки» [7, с. 368], «молодая мѣсяца» [7, с. 373], «два сокола» [7, с. 373], «храбрії русици» [7, с. 364]. Щодо наявності осуду, він відчувається з найменшою силою вияву, оскільки завданням було не засудити нерозважливого князя, а виявити з цього урок для інших, сприяти об'єднанню Київської Русі. У даному випадку тогочасна дійсність обумовила необхідність виникнення такого літературного завдання. А література феодального періоду була найтісніше пов'язана з потребами феодального суспільства. Саме спроба здобути для себе честі лицаря виявилася безрезультатною для князя Ігоря, бо в такому однобокому мотиві був відсутній раціоналізм, розважливність. Але якщо зважати на ствердження Д. Лихачова про світлу і темну барви у зображенні головного героя, перевіривши цю тенденцію на прикладі

«Слова о полку Ігоревім», можна дійти висновку про прихильне ставлення автора до Ігоря завдяки відчутній перевазі світлої фарби в його характеристиці: «О, далече заиде сокола, птиць бя, — кі морю! А Ігорева храбраго пліку не кр҃сити!» [7, с. 368]. Співчутливий тон пригальмовує у читача або слухача негатив до князя Ігоря та виступає художнім прийомом згладження провини нерозважливого князя. Таке згладжено емоційне ставлення до цього героя могло бути викликане тим, що автор був серед найближчого оточення князя та поряд із ним міг брати участь у походах. М. Брайчевський зазначав, що дружинний світогляд автора поеми знаходить свій особливо яскравий вияв у користуванні феодальною символікою — чужою для народної творчості, але добре знаною в тому середовищі, для якого призначався твір. Вираз «переломити спис» — не просто художній образ битви, а й турнірний термін, символ особистої участі в двобої або в битві: «Хотѣ бо, — рече, — копіє приломити конєць поля Половецкаго...» [7, с. 360]. Тому коли князь Ігор промовляє ці слова, то заявляє про бажання особисто битись з ворогом заради ратної слави. Випити з Дону шоломом є символом перемоги: «хотѣ глави свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону » [7, с. 360]. Зброя у «Слові о полку Ігоревім» має приховане значення теж. Меч виступає уособленням лицарства і феодальної честі: «...грємлеши о шелома мечи харалужнами» (у зверненні до князя Всеволода) [7, с. 364]. Це зброя благородних і для благородних. «Слово о полку Ігоревім» — актуальний для свого часу твір своїм патріотичним спрямуванням. Поєднуючи у собі особливості різних жанрів (слави, плачу, військової повісті, героїчної пісні), він увібрав до свого складу всю політичну атмосферу середньовічної дійсності.

Середньовічна дійсність — світ, що цінує мить перемоги і оплакує важкість поразки. Автор «Слова» зміг правдиво змоделювати цей світ, підготувати його до змін. Він виконав літературне завдання донести істину, енергією слова, завдання, про яке оголосив заздалегідь у заголовку. Як висновок, можна із впевненістю сказати, що художнє моделювання середньовічної дійсності у власній інтерпретації вдало витримало урок історією, історією, яка мислилася ним як майбутнє.

Список використаної літератури:

1. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. — СПб.: Азбука-классика, 2004. — 480 с.
2. Білоус П. Психологія літературної творчості: Книга для вчителів та учнів / П. Білоус. — Житомир, 2004. — 96 с.
3. Білоус П. Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі): зб. статей / П. Білоус. — Житомир, 2003. — 160 с.
4. Гординський С. Слово о полку Ігоревім як літературна пам'ятка / С. Гординський. На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади / Серія «Ad Fontes — До джерел». — Львів: Світ, 2004. — С. 9–33.
5. Лихачев Д. Литература эпохи «Слова о полку Игореве» / Д. Лихачев / Памятники литературы Древней Руси: XII век М.: Худож. лит., 1980. — С. 5–25.
6. Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім» / Л. Махновець. — К.: Видавництво при Київському університеті, 1989. — 264 с.; іл.
7. Яременко В., Сліпушко О. Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн. — Кн. 1 / В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Видавництво «Аконіт», 2002. — 783 с.

The Peculiarities of the Artistic World Modelling In «The Song of Igor's Campaign»

The article focuses on the peculiarities of the artistic world modelling in «The Song of Igor's Campaign». The difference between the author's perception of time and space and traditional medieval ideas about these dimensions are studied. The question of the dependence of temporal and spatial features of the «The Song of Igor's Campaign» on the author's perception of the world and the problem of the author's consciousness are actualized in the paper.

Key words: author, authorial consciousness, medieval tradition, temporal and spatial peculiarities.